

RETROKONVERZE LÍSTKOVÉHO KATALOGU CIZOJAZYČNÝCH STARÝCH TISKŮ KNIHOVNY NÁRODNÍHO MUZEA

Richard Šípek

Lístkový katalog jazykově nebohemikálních starých tisků Knihovny Národního muzea je svým vznikem úzce spjat s počátky Knihovny Národního muzea. Autorem velké části katalogizačních lístků byl první knihovník Knihovny Národního muzea Václav Hanka. Do katalogu postupně přispívali všichni knihovníci, kteří měli na starosti historické fondy knihovny v průběhu její existence. Katalog proto v současnosti obsahuje celkem 22 788 lístků. Aktuální počet záznamů je o málo nižší, jelikož jeden konkrétní záznam bibliografické jednotky může být pochopitelně – a také často je – rozepsán na několika katalogizačních listcích.

Knihovna národního muzea jako druhá největší knihovna ČR a rovněž jako instituce s pozoruhodně bohatou sbírkou rukopisů a starých tisků pocítovala v průběhu posledních několika let nutnost brzké retrokonverze katalogu jazykově nebohemikálních starých tisků, která by umožnila online přístup ke katalogu jak tuzemským, tak zahraničním odborníkům. Stav, v němž se nacházel katalog do letošního roku, tj. v původní lístkové podobě nepřístupné odborné veřejnosti z důvodu jeho ochrany, naprosto nevyhovoval jak badatelům, tak pracovníkům oddělení rukopisů a starých tisků. Rešeršní dotazy badatelů byly vyřizovány neefektivně a tento proces vždy vyžadoval dohledání katalogizačních záznamů kurátorem a jejich následné sdělení badateli telefonickou či písemnou cestou. Tato praxe zdržovala provoz knihovny, a bylo ji tedy nutno nahradit možností přímého přístupu badatele ke katalogu tak, jako je tomu v případě srovnatelných knihoven zahraničních i tuzemských.

V případě jazykově bohemikálních starých tisků je problematika přístupu k jejich katalogizačním záznamům řešena digitalizovanou bibliografií starých českých tisků *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší do konce XVIII. století*, která vznikala od 20. let do poloviny 60. let minulého století aktivitou *Komise pro knihopisný soupis československých tisků až do konce osmnáctého století* při Národní knihovně ČR. Knihopis Digital,¹ jak se jeho digitalizovaná podoba nazývá, je spravován Ústavem pro klasická studia AV ČR a je přístupný přes webovské rozhraní. Krom vyčerpávajícího knihovědného popisu každé edice obsahuje rovněž soupis lokací a signatur všech dochovaných exemplářů. Skrze tuto databázi, která

¹ *Knihopis Digital* [WWW]. Praha : AV ČR, 2003 [cit. 200-12-19]. Dostupný z WWW: <<http://www.knihopis.org/>>.

je neustále aktualizována a do jejíchž záznamů jsou řazeny rovněž lokace z nově vydávaných *Dodatků ke Knihopisu*, jsou tedy dohledatelné rovněž všechny jazykově české staré tisky Knihovny Národního muzea.

Finanční náklady spojené s retrokonverzí byly hrazeny z dvou grantových dotací. Na rok 2006 a 2007 byla pro tento účel udělena finanční dotace v rámci programu Věda a Výzkum Ministerstva kultury ČR. Zbytek nákladů pak byl uhrazen z prostředků grantu VISK 5 přidělených na rok 2007.

Vlastnímu skenování katalogizačních lístků, které představovalo druhou fázi projektu retrokonverze, předcházela pečlivá revize celého katalogu, kterou prováděli řešitel a další řešitel od března do září 2006. V rámci katalogu bylo třeba napravit chyby v abecedním řazení, v některých případech, především u starších lístků, doplnit chybějící záhlaví a tam, kde to okolnosti vyžadovaly a dovolily, sjednotit nejednotná záhlaví. V mnoha případech jsme však byli nuceni stávající řazení ponechat, přestože šlo z hlediska dnešních zvyklostí a pravidel o zřetelná pochybení a nepřesnosti. Neuspokojivý stav řazení byl pak většinou napraven zařazením odkazových lístků na místo původního chybně zařazeného záznamu tak, aby byla zajištěna co možná nejvyšší pravděpodobnost vyhledání relevantní informace. Při řazení katalogu jsme postupovali podle následujících kritérií:

Přednost má jmenné záhlaví autorské. Je tedy řazeno na prvním místě, pokud se vyskytne shodná dvojice záhlaví, přičemž jedno je svou povahou autorské, druhé názvové. Jako příklad za všechny uvedme jmenné autorské záhlaví „David, Georg“, které je předřazeno názvovému záhlaví „David“ titulu „David redivivus“. V rámci jmenného autorského záhlaví je záznam následně řazen podle prvního slova titulu knihy, přičemž se jedná o skutečně první slovo, nikoliv o *substantivum regens*. Jako řadící jednotky jsou akceptovány rovněž předložky, ale nikoliv gramatické členy. Pokud byl titul dvou záznamů shodný, k čemuž docházelo zpravidla u dvou různých vydání téhož díla, pokračovalo řazení lístků podle roku vydání vzestupně. Pokud se objevilo několik záznamů téhož vydání, které se však týkaly různých exemplářů a reflektovaly rovněž exemplářová fyzická specifika knihy, pokračovalo řazení zpravidla podle signatury vzestupně. V některých případech byly předloženy listy lépe zpracované co do kvality a úplnosti (v neposlední řadě i co do čitelnosti) tak, aby se proces vyhledávání zkrátil pokud možno na minimum.

Jmenné záhlaví nemusí být vždy pouze autorské. Jmenné záhlaví lze vytvořit i pro osobu, která není v pozici autorské odpovědnosti za dílo, nýbrž která je předmětem díla, např. v případě biografických děl, epithalamii a epicedií atp. V takovém případě je jmenné záhlaví neautorské řazeno až za stejné záhlaví autorské. Např. kniha *De natura animalium*, jejímž autorem je Aristoteles, je řazena pod jmenným záhlavím autorským před odkazový lístek vytvořený pro knihu *Ioannis*

Velcurionis Commentariorum libri IIII. in universam Aristotelis Physicen, řazený pod týmž jmenným záhlavím „Aristoteles“, v tomto případě však neautorským.

Pokud nebylo možné vytvořit jmenné záhlaví, např. kvůli anonymitě díla, je záznam řazen podle názvového záhlaví, které je tvořeno za pomoci tzv. *substantiva regens*, tedy prvního plnovýznamového podstatného jména v názvu knihy. Jako příklad uvedme *Vier Beantwort=Schreiben, welche von dem Churfürsten zu Sachsen und Burggrafen zu Magdeburg ... ergangen. Substantivum regens* představuje v tomto případě slovo *Beantwort=Schreiben*. V některých případech však z důvodu nedůslednosti či odlišných zvyklostí někdejších katalogizátorů mohl být záznam v katalogu řazen i pod prvním slovem titulu bez ohledu na definici řídicího podstatného jména. V několika případech jsme záhlaví takového záznamu opravili a konkrétní záznam vřadili na příslušné místo. Většinou jsme však podobné záznamy ponechali na místě, jelikož se k nim často vztahovaly odkazy rozptýlené v celém katalogu. Především jednalo-li se o záznam hlavního díla konvolutu, pro jehož adligáty byly vytvořeny katalogizátorem záznamy samostatné, zařazené následně do katalogu pod vlastní záhlaví. Většinou jsme nedostatek v řazení opět napravili odkazovým lístkem zařazeným v katalogu na místo podle pravidel určené hlavnímu záznamu. V rámci stejného názvového záhlaví jsou dále záznamy řazené podle prvního slova názvu, přičemž členy jsou při řazení opět ignorovány. Na prvním místě stojí záznamy, jejichž titul začíná *substantivem regens*. Ty jsou dále řazené podle slov následujících a dále stejně jako jmenná záhlaví (rok vydání, signatura, kvalita záznamu). Následují záznamy, v jejichž titulu předcházejí *substantivu regens* jiná slova. Tyto záznamy jsou dále řazené abecedně podle prvního a následujících slov v názvu. Členy jsou opět ignorovány a další řazení probíhá stejně jako u jmenného záhlaví.

Výjimkou ve jmenném i názvovém řazení představují edice a dodatky k dílům, které jsou v zájmu úplnosti a relevance dohledaných záznamů řazené vždy jako celek. Podobně je tomu i u skupin, pro něž bylo vytvořeno unifikované záhlaví. Například všechny edice bible jsou řazené pod unifikované latinské záhlaví „Biblia“, které je následně dále specifikováno latinským adjektivem identifikujícím jazyk dané edice (Biblia Bohemica, Biblia Graeca, Biblia Latina atp.). V rámci těchto skupin jsou pak řazené jazykové varianty bible včetně samostatně vydaných částí (Nový zákon, Starý zákon). Podobně sjednoceno je i řazení breviářů pod latinské heslo „Breviarium“.

Při řazení se bere v potaz rovněž vývoj pravopisu. Proto jsou vedle sebe řazena názvová i jmenná záhlaví typu „Büchlein“ a „Püchlein“.

Seřazené a zrevidované lístky byly následně předány k naskenování firmě Comdat s. r. o., která mimo jiné v roce 1995 stála na začátku retrokonverze generálního katalogu NK ČR a je rovněž producentem softwaru využívaného při retrokonverzi.

Rovněž z tohoto důvodu se řešitel s dalším řešitelem rozhodli pro tuto společnost. Výsledné obrazové soubory byly v rámci třetí etapy projektu exportovány do formátu GIF v kvalitě dostatečné pro čtení a přitom ve velikosti přiměřené potřebám rychlého zobrazení při listování naskenovanými soubory. Záznamy o několika listcích byly po naskenování znovu spojeny kancelářskými svorkami tak, aby původní lístkový katalog zůstal v kompaktní podobě.

Naskenované a seřazené záznamy pak byly firmou Comdat automaticky importovány do systému NRIS, v němž jsou od 25. října 2006 přístupné přes webovské rozhraní.² Systém NRIS umožňuje prohledávání katalogu volbou virtuálního „šuplíku“ a následným listováním naskenovanými záznamy tak, jak je to obvyklé u většiny naskenovaných lístkových katalogů tuzemských i zahraničních knihoven. Systém prozatím neumožňuje automatickou objednávku.

Do konce roku 2006 tedy byly ukončeny první tři etapy projektu Retrokonverze lístkového katalogu jazykově nebohemikálních starých tisků Knihovny Národního muzea:

- 1) etapa revize lístkového katalogu a jeho příprava na skenování,
- 2) etapa skenování katalogizačních lístků,
- 3) etapa zpřístupnění seřazených naskenovaných obrazových souborů v systému RIS.

Ve všech třech etapách projektu bylo dosaženo očekávaných výsledků a původní záměr byl naplněn beze zbytku.

V roce 2007 proběhla čtvrtá a pátá etapa projektu spočívající v přepisu naskenovaných obrazových souborů do textové podoby a jejich následného strukturování spojeného s exportem do formátu MARC21.

Skenování a strukturaci digitálních obrazů do systému pro vyhledávání včetně jejich zpřístupnění zajistila rovněž společnost Comdat s. r. o. Oba řešitelé v počátku vypracovali jednak pokyny pro přepis katalogizačních lístků, přičemž zvýšená pozornost byla věnována transkripci obtížně čitelných historických a nelatinkových písem (kurent, řecká abecize), otázkám akcentů v diakritice cizích jazyků (francouzština, italština, němčina) a komplementárních problémů. Řešitelé rovněž připravili šablonu pro následné formátování přepsaného textu do struktury MARC21. V koncepci šablony byl kladen důraz na její maximální úplnost tak, aby ve výsledku poskytla prostor pro zápis specializovaných údajů týkajících se specifických typů dokumentů. Současně však byla zohledněna potřeba její přehlednosti, aby práce s ní nebyla příliš náročná a neefektivní. Podle tohoto klíče byla volena všechna pole i podpole šablony, přičemž obsahově i formálně vycházela šablona z verzí

² *Národní informační systém pro retrokonverzi (NRIS). Knihovna Národního muzea. Katalog cizojazyčných starých tisků* [online]. Praha : Národní knihovna ČR, 2006 [cit. 2007-12-19]. Dostupný z WWW: <<http://nris.nkp.cz/Katalog.aspx?sigla=ABA010&katkey=KNMKCT>>.

vypracovaných dr. Jaroslavou Kašparovou, která koordinovala retrokonverzi katalogizačních záznamů starých tisků v generálním katalogu Národní knihovny ČR.³

Zatímco komunikaci mezi firmou a oběma řešiteli zařizoval v první fázi retrokonverze (skenování a vystavení na internetu) Ing. Miroslav Bareš, převzala tuto úlohu v druhé fázi (přepis a strukturování) Bc. Klára Ehrlichová, která zajišťuje komunikaci mezi externími spolupracovníky firmy sjednanými na přepis a tagování záznamů a oběma řešiteli projektu.

Především zpočátku byla komunikace poměrně živá z důvodu doladování pokynů pro přepis a konzultacemi nad složitějšími záznamy. Postupem času získali všichni pracovníci firmy Comdat s. r. o. jistou obratnost a zkušenost s přepisem, a protože postupně získávali i zkušenosti se zpracováním složitějších záznamů, ubývalo z jejich strany písemných i telefonických dotazů. Přitom jsou externím pracovníkům firmy Comdat s. r. o. naskenované katalogizační lístky k přepisování distribuovány podle jejich individuální specializace a schopností, především podle jejich zkušenosti s četbou německého kurentu a jazykových dispozic obecně.

Před započítáním vlastní transkripce záznamů a jejich formátování do MARC21 bylo třeba naskenované záznamy rozřadit na záznamy určené k přepisu a formátování a záznamy odkazové, které byly z tohoto procesu vyřazeny. Přičemž však k přepisu a formátování byly od samého počátku určeny i lístky obsahující záznamy přívazků a přítisků, pokud tyto byly zpracovány samostatně, nikoliv jako součást hlavního díla.

Podle Kláry Ehrlichové, která za Comdat koordinuje přepis i tagování, pracovaly a pracují na přepisu katalogizačních lístků Knihovny Národního muzea střídavě 2–4 osoby a na tagování se v současnosti podílejí 4 osoby. Ze všech 22 788 naskenovaných lístků bylo k přepisu vybráno celkem 10 568. Ostatní lístky obsahují odkazové záznamy, jejichž přepis by byl bezúčelný a které budou nahrazeny odkazy k preferovanému terminu v rámci autorit, popř. alternativními výrazy uvedenými přímo v záznamu a v několika málo případech budou nahrazeny vloženým unifikovaným názvem (např. Biblia, Missale atp.).

Finální záznamy ve formátu MARC21 jsou oběma řešitelům zpřístupněny k revizi na ftp-serveru. Revize přepsaného a strukturovaného textu katalogizačních záznamů, která představuje šestou a závěrečnou etapu retrokonverze, probíhá prostřednictvím aplikace ReviTag, která umožňuje současné otevření digitálního obrazu naskenovaného katalogizačního lístku, neformátovaného textového přepisu i finálního formátovaného textu v MARC21. Na této revizi se podílejí sami řešitelé a dva externí pracovníci sjednaní na dohodu o provedení. V případě pochybení,

³ KAŠPAROVÁ, Jaroslava. *Katalogizace starých tisků 1501–1800 v Národní knihovně ČR: Báze STT 1501–1800 (Stav k roku 2000)*. Praha, 2001.

kteřá se v téže podobě periodicky opakují u většího počtu záznamů, již byla předběžně sjednaná jejich automatická hromadná oprava.

K vlastnímu zveřejnění katalogu ve formě OPACu by mělo dojít v průběhu roku 2008. V následujících měsících bude dokončena kontrola strukturovaných záznamů a jejich případná korektura. Zadávání rešeršních dotazů umožní dialogová maska kompatibilní se současnou maskou hlavního katalogu Základní knihovny Národního muzea, který eviduje knihy z akvizic od roku 2002 a který je rovněž díky paralelně probíhající retrokonverzi retrogradně rozšiřován. Je rovněž pravděpodobné, že do budoucna bude vyhledávací maska rozšířena o dialogové rubriky naplňující rešeršní požadavky současného badatele v oblasti historických fondů.

Hlavním výsledkem projektu jsou samozřejmě retrokonvertované katalogizační záznamy jazykově nebohemikálních starých tisků KNM. K 11. říjnu roku 2007 bylo přepsáno celkem 7237 záznamů a z nich otagováno 6037 záznamů. Zbytek, tedy přepis 3331 záznamů a otagování 4537 záznamů, by měl být dokončen do konce roku 2007 tak, jak bylo v žádosti o grantovou dotaci plánováno.

Řešitelé rovněž počítají s paralelním fungováním retrokonvertované verze s možností fulltextového vyhledávání a již zmiňovaného naskenovaného katalogu zpřístupněného v rámci NRIS. Tato součinnost potrvá minimálně několik prvních měsíců od zveřejnění retrokonvertované verze v MARCOvském formátu, tedy po dobu dostatečně dlouhou k ověření efektivity vyhledávání a případných výtek ze strany odborné veřejnosti. Vyloučena však není ani varianta trvalého paralelního zpřístupnění obou katalogů. V záznamech MARCOvského katalogu by pak byl doplněn link odkazující k „mateřskému“ katalogizačnímu lístku. Tak, aby případný zájemce měl možnost okamžitého náhledu na původní záznam. Už proto, že některé přípisky na katalogizačních lístcích, které nemají přímou rešeršní hodnotu (např. starší neplatné signatury), byly hned na počátku vyloučeny z přepisu, aby nebyl výsledný katalogizační záznam zahlcen irrelevantními informacemi, které pro drtivou většinu badatelů nemají větší hodnoty. V případě úzce profilovaných výzkumů však může hrát významnou úlohu i zdánlivě bezcenná informace tohoto typu, a proto by co nejuplněnější záznam měl být přístupný alespoň ve formě naskenovaného obrazového souboru. Obdobně řešení přijala např. Rakouská národní knihovna.

V případě retrokonverze starších strojopisných, nebo dokonce rukopisných katalogů se z hlediska vědy jedná o poměrně důležitý počín, jelikož umožní badatelům vyhledávat knihy podle několika hledisek a znaků současně, což lístkový katalog v žádném případě neumožňoval. Tyto znaky lze řadit a kombinovat v nejrůznějších permutacích a nacházet tak stále nové a nové skupiny knih tvořené aktuálně pro daný požadavek. Dobře zpřístupněný katalog historického fondu je iniciační silou, jež stojí na počátku celé řady vědeckých článků, referátů a monografií.